

دانشگاه لرستان

Issn online: ۲۹۸۰-۸۹۴۴

New researches in Islamic humanities studies

<http://www.api.lu.ac.ir>

The role of cultural pathology in the roots of Muslim differences in the future process of Islamic awakening based on prophetic teachings

Seyed Alaedin Shahrokhi *

* Corresponding Author, Department of Literature and Humanities, Faculty of History, University of Lorestan Khoramabad, Iran. Email: shahrokhi.a@lu.ac.ir

ARTICLE INFO

Article type:
Research Article

Article History:
Received
June ۲۲, ۲۰۲۲
Accepted
Septamper ۲۸, ۲۰۲۲

Keywords:
The Holy Quran, the future of Islamic awakening, prophetic teachings, cultural pathology, Muslim .unity

ABSTRACT

Islamic beliefs and convictions are capable of bringing meaning to social life and regularizing group relationships to bring about convergence among Muslims, but Islamic societies are faced with wide and complicated differences; One of the most important goals of Islamic thinkers for the awakening of Muslim nations has been to deal with differences. This research tries to diagnose the intellectual and cultural roots of Muslim differences despite the strong emphasis of the Qur'an and the Prophet's life on unity (problem). This article tries to investigate this basic issue by using the analytical-historical method and by benefiting from the sources (method) that any foresight and planning for Islamic unity depends on identifying the factors that cause differences, which are generally religious and are cultural (hypothesis.)

Identifying and treating the roots of differences among Muslims will lead to the success of the wave of Islamic awakening and the failure of divisive plans in the Islamic world; Care and reflection in the Glorious Qur'an and the biography of Prophet Muhammad (PBUH) show the importance and necessity of this issue. The most important axes for removing the cultural damage of differences: intellectual monotheism, reforming baseless ideas, religious solidarity and tolerance, rejection of extreme ethnicism, condemnation of personal and group superiority, targeted use of religious communities, especially Hajj is a project of common human rights, application of Islamic ethics and relying on common religious teachings of Muslims (findings.)

دانشگاه لرستان

شاپای الکترونیکی: ۸۹۴۴-۲۹۸۰

پژوهش های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی

<http://www.api.lu.ac.ir>

مقاله پژوهشی

نقش آسیب شناسی فرهنگی ریشه های اختلافات مسلمانان در آینده روند بیداری اسلامی با تکیه بر آموزه های نبوی

سید علاء الدین شاهرخی*

* دانشیار، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم آباد، ایران. shahrokhi.a@lu.ac.ir

اطلاعات مقاله

دریافت مقاله:

۱۴۰۲/۰۵/۲۲

پذیرش نهایی:

۱۴۰۲/۰۷/۰۶

واژگان کلیدی:

قرآن مجید، آینده بیداری اسلامی،

آموزه های نبوی، آسیب شناسی

فرهنگی، وحدت مسلمانان.

چکیده

باورها و اعتقادات اسلامی قادر است با معنابخشی به زندگی اجتماعی و قاعده مندسازی مناسبات گروهی موجب هم-گرایی میان مسلمانان شود اما جوامع اسلامی با اختلافات گسترده و پیچیده ای مواجه است؛ یکی از مهم ترین اهداف متفکران اسلامی برای بیداری ملت های مسلمان، مقابله با اختلافات بوده است. این پژوهش تلاش دارد ریشه های فکری و فرهنگی اختلافات مسلمانان را باوجود تاکیدات بسیار قرآن و سیره نبوی بر وحدت، مورد آسیب شناسی قرار دهد (مسئله). این مقاله با استفاده از روش تحلیلی- تاریخی و با بهره مندی از منابع (روش) تلاش دارد این موضوع اساسی را بررسی نماید که هرگونه آینده نگری و برنامه ریزی برای وحدت اسلامی منوط به شناسایی عوامل ایجادکننده اختلاف است که عموماً اعتقادی و فرهنگی هستند (فرضیه).

شناسایی و علاج ریشه های اختلاف میان مسلمانان موجب موفقیت موج بیداری اسلامی و ناکامی طرح های تفرقه انگیز در جهان اسلام می شود؛ دقت و تأمل در قرآن مجید و سیره حضرت محمد(ص) گویای اهمیت و ضرورت این موضوع است. مهم ترین محورهای رفع آسیب های فرهنگی اختلافات: توحید محوری فکری، اصلاح اندیشه های بی بنیان، هم بستگی و مدارای اعتقادی، طرد قومیت گرایی افراطی، نکوهش برتری انگاری شخصی و گروهی، استفاده هدفمند از اجتماعات مذهبی به ویژه حج، طرح حقوق مشترک انسانی، به کارگیری اخلاق اسلامی و تکیه بر آموزه های مشترک دینی مسلمانان است (یافته ها).

۱- مقدمه و بیان مسئله

اختلافات علمی، فکری و فلسفی در میان جوامع انسانی و اسلامی در فضایی مسالمت آمیز و محترمانه موجب تضارب آراء و رشد جامعه می شود؛ اما استفاده ابزاری از دین و نسبت دادن انحراف و بی دینی به رقبای فکری نتایج ویرانگری به دنبال خواهد شد. آنچه در طول تاریخ اسلام موجب آسیب های بی شمار و کشتارهای فراوان در میان مسلمانان شده است مباحث علمی نبوده بلکه سوءاستفاده خلفای اموی، عباسی و برخی علمای متعصب از دین برای از میان برداشتن پیروان سایر مذاهب به ویژه پیروان اهل بیت (ع) بوده است.

وجود تاکیدات بسیار در کتاب آسمانی قرآن مجید و سنت نبوی در ضرورت و اهمیت وحدت در میان مسلمانان اقتضاء می کرد که وحدت و همدلی بر تمام جوامع اسلامی حاکم باشد؛ اما نه تنها در شرایط کنونی بلکه در طول ۱۴ قرن تاریخ اسلام و دقیقاً از زمانی که پیامبر اسلام رحلت نمودند این معضل ویرانگر به جان مسلمانان افتاد و هم چون بخشی از حیات آنان گردید. با آغاز موج بیداری اسلامی، رفع اختلاف به عنوان یکی از مؤلفه های مهم بیداری در جوامع اسلامی مطرح گردید؛ بیداری اسلامی یا خیزش اسلامی پدیده ای فرهنگی و اجتماعی است که تلاش دارد با محوریت آموزه های اسلامی به کرامت انسانی، استقلال سیاسی و اقتصادی دست یابد. حدود دو قرن از پیدایش آن می گذرد و در این دو قرن فراز و نشیب های فراوانی فرا روی این حرکت بوده و با ضعف و قوت هایی همراه شده است.

در شرایط کنونی بیداری اسلامی به قیام های جنوب غربی آسیا و شمال آفریقا اطلاق می شود که مبتنی بر آگاهی از آموزه های اسلامی و عمل سیاسی مقتضی است که بر بنیاد اسلام خواهی شکل گرفته و هدف آن استقرار نوعی نظام سیاسی است (افتخاری، ۱۳۹۱: ۲۹). در چنین شرایطی پژوهش در خصوص وحدت اسلامی امری مطلوب است اما از آن مهم تر و ضروری تر آسیب شناسی این موضوع است که چرا با وجود تاکیدات بسیار در آموزه های اعتقادی مسلمانان، اختلاف و تفرقه جایگزین وحدت شد؛ از آنجا که ریشه اصلی این چالش ها به مسایل فکری و اعتقادی برمی گردد بنابراین آسیب شناسی این بخش می تواند نتایج ارزشمند و کارگشایی دربر داشته باشد. وحدت، عنصر اساسی در بیداری اسلامی است زیرا این موضوع با خارج شدن از سیطره قدرت های سلطه گر قابل دستیابی است؛ از طرفی آنان نیز برای حفظ منافع خود نهایت تلاش را در زمینه ایجاد تفرقه و اختلاف در میان مسلمانان را به کار می گیرند.

در راستای درک کامل تر این پژوهش ضرورت دارد برخی واژگان مهم آن به اختصار تبیین شوند؛ آسیب شناسی (Pathology) واژه ای است که ابتدا در علوم پزشکی مورد استفاده قرار گرفت، سپس به تدریج در علوم انسانی و به خصوص علوم اجتماعی نیز به کار رفت. آسیب در لغت به معنای زیان، خسارت، درد، رنج، گزند، زخم، عیب و نقص است (معین، ۱۳۶۰: ۵۸/۱) و آسیب شناسی به معنای شناخت درد و رنج و خسارت (عمید، ۱۳۷۷: ۴۴/۱). این واژه در اصطلاح به اختلالاتی اطلاق می شود که تداوم و حرکت پدیده ای را تهدید می کند و آن را از رسیدن به اهداف و آرمانش باز می دارد، در پژوهش حاضر منظور از آسیب شناسی، شناخت مجموعه آفات و موانعی است که ممکن است به شکل بالفعل یا بالقوه پدیده ای مانند بیداری اسلامی را تهدید کند. آسیب شناسی فرهنگی (Cultural Pathology) به بررسی آسیب ها و معضلاتی می پردازد که رنگ و خصوصیت فرهنگی دارند و عناصر شکل - دهنده و سازنده عادات، رفتارها و کنش های رایج افراد یک جامعه را تحت تأثیر قرار می دهند، این گونه آسیب ها علاوه بر خسارتی که به مسائل روبنایی فرهنگ یک ملت یا جامعه وارد می سازند، در متن فرهنگ اصیل ملت یا جامعه فرهنگی نیز آسیب وارد می کنند (رهنمایی، پاییز ۱۳۷۸: ۲۶).

واژه اختلاف در لغت دارای معانی مختلفی است از جمله به معنای غیر همسویی است یعنی کسی راهی غیر از دیگری داشته باشد (راغب اصفهانی، بی تا: ۲۹۴)؛ هم چنین به معنای تفرقه و جدایی در مقابل استواء و اتفاق است (مصطفوی، ۱۳۶۸: ۱۱۲/۳). این واژه به معنی آمد و شد، تفاوت، نابرابری، ناسازگاری و منازعه هم به کار رفته است (مقری فیومی، ۱۳۹۷: ۱۷۹).

اختلاف در اصطلاح رایج عرفی عبارت است از تضاد و تفاوت در ظاهر یا باطن در تفکر و عقاید، بدین معنا که دو یا چند نفر یا دو طیف یا گروه مختلف با یکدیگر بر سر مسائل اجتماعی، اعتقادی، فرهنگی و سیاسی ناسازگاری و اختلاف داشته باشند (دین‌پرور و جمعی از نویسندگان، ۱۳۹۴: ۹۲/۱).

ضرورت طرح موضوع آسیب‌شناسی فرهنگی تفرقه و اختلافات میان مسلمانان با تمرکز بر بیداری اسلامی، به سبب ضرورت بازبینی ذهنی اهمیت و جایگاه وحدت و همدلی در دین اسلام و ایجاد فضای مناسب برای اندیشمندان، محققان و همه کسانی است که نسبت به این موضوع احساس مسئولیت می‌کنند؛ اهداف مورد نظر نیز دست‌یابی به راه‌حل‌هایی کاربردی و اجرایی برای کاهش یا رفع معضل اختلاف و تفرقه میان مسلمانان است.

در پژوهش‌هایی که با محوریت آسیب‌شناسی انجام می‌شود نخستین وظیفه پژوهشگر کشف و شناسایی آسیب‌هاست؛ براین اساس در پژوهش حاضر ضمن طرح راهبردهای محوری پیامبر اسلام (ص) در چارچوب نیل به وحدت عوامل مخرب و موانع مختلفی که مانع تحقق این راهبردها شده‌اند مورد بررسی قرار خواهند گرفت؛ بدینسان می‌توان برخی از عوامل مؤثر و زمینه ساز در آسیب‌ها را شناسایی و برای برطرف کردنشان برنامه ریزی نمود. این پژوهش با استفاده از روش پژوهش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع تاریخی تلاش دارد به این پرسش پاسخ دهد که مهم‌ترین عوامل فرهنگی ایجاد تفرقه میان مسلمانان که از موانع مهم بیداری اسلامی هستند با تکیه بر تعالیم نبوی کدامست؟

اهمیت و ضرورت وحدت مسلمانان در دوران معاصر و به‌ویژه در دهه‌های اخیر موجب شده است این موضوع مورد توجه برخی پژوهشگران قرار گیرد، البته تا کنون پژوهشی در مورد آسیب‌شناسی فرهنگی اختلافات مسلمانان در ارتباط با بیداری اسلامی منتشر نشده است ولی پژوهش‌های معدودی در مورد آسیب‌شناسی وحدت انجام شده است که ذیلاً به اختصار مورد بررسی قرار خواهند گرفت.

احمد جمالی‌زاده (۱۳۸۶)؛ در مقاله‌ای با عنوان "آسیب‌شناسی اخلاقی وحدت در سیره نبوی" ضمن اشاره به موانع و آسیب‌های غفلت از وحدت‌گرایی از بعد اخلاقی، نتیجه گرفته است که در وحدت‌گرایی رعایت اخلاق و کنترل نفسانیات نقش مهم و بسزایی دارد و در نظام تربیتی اسلام و اخلاق اجتماعی مطابق سیره نبوی باید وحدت‌گرایی به عنوان یک هدف متعالی مورد توجه قرار گیرد. محمدحسین پژوهنده (۱۳۸۶)؛ در مقاله‌ای با تیتیر "آسیب‌شناسی وحدت اسلامی" از جمله آسیب‌های احتمالی، که متوجه جهان اسلام است را نداشتن آگاهی جمعی از درک موقعیت خود در جهان می‌داند که به خود بینی و نداشتن تفاهم فی‌مابین گروه‌ها و ملت‌ها و مذاهب می‌انجامد. از نظر وی جزمیت و مطلق‌انگاری مذاهب و ملت‌ها عارضه‌ای است که مانع نزدیک شدن مذاهب به یکدیگر می‌شود.

حسین خزایی (۱۳۸۶)؛ در مقاله‌ای با عنوان "وحدت و انسجام در سیره تربیتی پیامبر" ضروری می‌داند که جهان اسلام در برابر نظام سلطه برآید و با ژرف نگری، اتحاد ملی و انسجام اسلامی را هدف راهبردی خود قرار دهد؛ وی وجود پیامبر اعظم (ص) را مصداق هم‌گرایی و همبستگی در انسجام اسلامی و راهنمای اصلی در مسیر تحقق اتحاد و انسجام اسلامی می‌داند.

سید حسین حسینی (۱۳۸۹) در مقاله "وحدت اسلامی و راهکارهای سیاسی - فرهنگی پیامبر اکرم (ص)" سیره پیامبر (ص) در تحقق وحدت اسلامی را یکی از زیر مجموعه‌های بررسی سیره نبوی، دانسته و تدابیر نبوی در هدایت، ولایت و رهبری جامعه اسلامی را در این راستا ارزیابی می‌کند.

جمال فرزند وحی، الهام جلیلیان و سمیه محقق (۱۳۹۹)؛ در مقاله "سیره پیامبر (ص) و ائمه اطهار (ع) در تحکیم وحدت امت اسلامی" معتقد است که وحدت از اصول و ارزش‌های مورد تأکید پیامبر (ص) و ائمه اطهار (ع) است و این‌که آنان با گفتار با سیره عملی خود، امت را به وحدت و دوری از تفرقه و پراکندگی دعوت نموده‌اند.

۲- مبانی نظری پژوهش

چنین به نظر می‌رسد که وقتی بنا بر شرایط و ضرورت‌های زندگی اجتماعی پدیده‌ای فرهنگی زاییده می‌شود همچون قانون اینرسی (مانند) در فیزیک و نظیر مفهوم نیروی عادت (force of habit) موجب می‌شود تا راه‌های رفته ادامه یابد و از گزینش راه‌های جدید خودداری گردد و مفهوم اصطلاح خودمختاری کنشی (Functional Autonomy) یعنی تداوم یک رفتار در غیاب انگیزش ابتدایی و اصلی در روان‌شناسی (لمان، ۱۳۵۲: ج ۱، ص ۴۶۷-۴۶۶) تمایل دارد که تا حد امکان به حیات خود ادامه دهد؛ با این حال عناصر فرهنگی هر جامعه در عین تمایل به بقا بر اثر عواملی مختلف دچار تغییر و تحول نیز شده‌اند؛ قابل ذکر است که شدت و مقدار تحول‌پذیری فرهنگی به میزان نوع جذب عناصر مفید و سازگار و دفع عناصر غیر مفید و ناسازگار از دیگر فرهنگ‌ها بستگی دارد (گرانپایه، ۱۳۷۷: ۱/ ۱۶۰).

آنچه در این پژوهش موجب دغدغه فکری است آسیب‌شناسایی عوامل فرهنگی اختلافات گسترده میان مسلمانان است که در روند بیداری اسلامی اخلاص ایجاد کرده است؛ این در حالی است که پیامبر اسلام در ابعاد مختلف از جمله ایجاد همدلی و نفی- اختلافات تحول عظیمی ایجاد نمود؛ به گونه‌ای که قبل از آن، فرهنگ بت‌پرستی در حجاز، فرهنگ موبدی در ایران و فرهنگ تثلیث در روم نتوانسته بود چنین وحدتی را ایجاد نماید (مطهری، ۱۳۵۹: ۲۶۹).

رسالت جهانی پیامبر (ص) برای نجات و سعادت همه انسان‌ها از جهالت بود؛ در این راستا تشبث آراء و عقاید نفی گردید و به جای آن وحدت عقیده بر مبنای توحید مطرح گردید. ایشان توانست طی فرایندی دقیق و کارآمد وحدت را در جامعه‌ای ایجاد نماید که اختلاف و تشبث همه ارکان زندگی آنان را فراگرفته بود؛ ایشان حتی در آخرین توصیه‌هایش بر وحدت تأکید نمود و فرمود: "ای مردم همانا جان و اموال شما بر شما حرام است تا این که پروردگارتان را دیدار کنید؛ ای مردم گفتارم را بشنوید و بیندیشید، بدانید که هر مسلمانی برادر مسلمان دیگری است و همانا همه مسلمین برادر یکدیگرند" (ابن هشام، ۱۳۷۵: ق ۴/ ۲۵۰).

امام علی (ع) راهکارهای پیامبر (ص) را در ایجاد فرهنگ وحدت این گونه بیان می‌کند: "دل‌های نیکوکاران شیفته او گشت؛ نگاه‌ها به او دوخته شد، خداوند به وسیله او کینه‌های دیرینه را دفن کرد، شعله‌های فروزان دشمنی و عداوت را خاموش نمود. دل‌ها را با هم الفت داد و مردم را با هم برادر ساخت و دوستان را (در کفر و جهالت) از هم جدا کرد، ذلت‌ها را به عزت و عزت‌ها را به ذلت تبدیل کرد (نهج البلاغه، ۱۳۸۵: ۲۰۸).

۳- اختلاف و تفرقه جوامع بشری هم‌زمان با دوران نبوت حضرت محمد (ص)

شناختی هرچند اجمالی از اختلافات عمیق در شبه‌جزیره عربستان و برخی از امپراتوری‌های همسایه آن مقارن با عصر نبوی می‌تواند بخشی از تأثیرات عظیم فرهنگی اسلام را در این راستا تبیین نماید. مقارن با آغاز بعثت، جاهلیت بر عربستان حاکم بود، با اینکه معنای مشهور جهل، نداشتن علم است معانی دیگر آن سفاهت، حماقت، حقارت، خشم و تسلیم‌ناپذیری در برابر اسلام و احکام آن ذکر شده است (جوادی‌علی، ۱۳۶۷: ۱/ ۴۰)؛ از نظر اسلام به برخی روایات اعراب از قبیل مزاج جنگی، حساسیت عربی، قساوت در انتقام و مسائلی همچون شرب خمر، قماربازی و آنچه در ردیف آن است صفت جاهلی اطلاق شده است (بلاشر، ۱۳۶۳: ۴۷).

شاخصه اصلی جامعه جاهلی عرب، تشبث و پراکندگی بود، در یک قبیله وحدت خونی پایه‌های آن را استوار می‌کرد، بر همین اساس، نسب در میان عرب ارزش یافته و در واقع ارزش‌های هر فرد را موقعیت قبیله او معین می‌کرد (الآلوسی البغدادي، ۱۳۱۴: ۱/ ۱۴۰). در نتیجه محور حیات اجتماعی و حتی فردی آنان را تعصبات قومی و خونی تشکیل می‌داد. شاخصه دیگر این جامعه جاهلی دوری از علم و آگاهی بود به گونه‌ای که بنابر گفته امام علی (ع): "خداوند حضرت محمد (ص) را زمانی برانگیخت که هیچ‌کدام از اعراب کتاب نمی‌خواندند" (ابن کثیر، ۱۴۰۹: ۱/ ۱۱۴). برتری طلبی، کسب افتخار و شرافت، گاه و بیگاه آتش جنگی

را میان آنان شعله‌ور می‌ساخت (ابن‌عبره، ۱۹۸۶م: ۵/ ۱۵۱)، که در برخی موارد به علت عصبیت و سرسختی آن‌ها سال‌های طولانی ادامه می‌یافت.

بر طرف کردن معضل اختلاف بین مردم یکی از اهداف اساسی انبیا بوده است؛ در قرآن مجید آمده است: "مردم (در آغاز) یک دسته بودند؛ (بعدا اختلافات و تضادهایی در میان آنها پیدا شد در این حال) خداوند، پیامبران را برانگیخت تا مردم را بشارت و بیم دهند و کتاب آسمانی، با آنها نازل نمود تا در میان مردم، در آنچه اختلاف داشتند، داوری کنند (بقره، ۲۱۳)؛ در میان مردم سایر جوامع و پیروان ادیان دیگر نیز اختلافات عمیقی وجود داشت (۱).

۴- محوره‌های مهم آسیب‌های اختلاف‌برانگیز فرهنگی مسلمانان در روند بیداری اسلامی

۴-۱- غفلت از باورهای اعتقادی توحید محور

بررسی وضعیت اجتماعی جوامع مختلف گویای این واقعیت است که بخش مهمی از اختلافات بشری به علت عدم‌گرایش و آگاهی نسبت به خداوند متعال بوده است. همگی پیامبران دعوت خود را بر محور توحید بنا نهاده‌اند اما به زودی پیروانشان دعوت آنها را تحریف نموده و خود سبب اختلافات دیگری گشتند.

توحید به بهترین و کامل‌ترین شکل در دین اسلام بیان گردید. آیات متعدد قرآن و کلام پیامبر (ص) بیانگر یگانگی، نداشتن هم‌تا و محوریّت خواست و اراده خداوند متعال در شکل‌گیری نظام هستی می‌باشد، از جمله می‌فرماید: "خدای شما، خدایی یکتاست و هیچ خدایی نیست جز او که بخشاینده و مهربان است" (بقره، ۱۶۳). تبلور راستین این باور در جامعه کنار نهادن اختلافات نژادی، زبانی و هر نوع اختلاف دیگر در سایه ریشه مشترک ایمان به یک خدا است؛ اهتمام پیامبر (ص) در رواج فرهنگ توحیدی علاوه بر ابعاد مهم و معنوی آن از نظر اجتماعی نیز موجب وحدت و همدلی گردید.

بر مبنای توحید در خلقت و یگانگی خالق، انسان‌ها نیز چون از منشأ واحدی هستند در خلقت و فطرت مشترک، برابر و یکسان هستند. آنها در آفرینش، امتیاز و مزیتی که منشأ برخورداری‌های حقوقی باشد، بیش‌از آن نیست و تنها به واسطه تلاش‌ها و مجاهدات خود می‌توانند از مواهب طبیعی و نعمت‌های خدادادی بهره‌مند گردند (موفق، ۱۳۷۰: ۵۰/۱).

متأسفانه بی‌توجهی حاکمان، برخی عالمان و بسیاری از عامه مردم به تعالیم توحیدی موجب ایجاد نفاق، تجزیه، قومیت‌گرایی افراطی و امثالهم در میان مسلمانان گردید، در نتیجه هویت‌های غیردینی و متأثر از تعصبات نژادی غالب بر هویت وحدت بخش توحیدی گردید و آنان گرفتار موج‌های بی‌پایان درگیری‌ها و تضادهای داخلی شدند؛ لذا گاه روند جریان بیداری اسلامی گرفتار این امواج گردید و به‌نتایج لازم دست نیافت؛ نتیجه آسیب‌شناسی این محور آن است که مسیر نزدیک کردن قلوب مسلمانان به یکدیگر وحدت حول توحید است و این مرحله اصلی‌ترین گام برای موفقیت در مسیر بیداری اسلامی هست.

۴-۲- کنار نهادن امت واحد و غلبه ارزش‌های قومی و نژادی

از راهبردهای وحدت‌بخش پیامبر (ص) در میان مسلمانان، طرح امت واحد در اجتماع بود؛ امت، گروهی از افراد است که در جهتی مانند عقیده، زمان، مکان و... مشترک باشند (رازینی، ۱۳۸۶: ۲۶). در اندیشه نبوی جنسیت، رنگ، نژاد، قبیله و دیگر خصوصیات مانع تشکیل امت نمی‌شود همان‌گونه که خداوند متعال می‌فرماید: "همانا این امت شما، امت واحده است و من پروردگار شمایم پس مرا عبادت کنید" (انبیاء، ۹۲).

خداوند در آیه ۱۲۰ سوره نحل، ابراهیم را به تنهایی يك امت قلمداد می‌کند زیرا او در عبادت خدا در مقام يك جماعت بود (راغب اصفهانی، بی‌تا: ۲۳). رهنمودهایی که پیامبر (ص) بر بشریت ارائه نمود فرایندی راهبردی برای نزدیک کردن دل‌ها و اندیشه‌ها به یکدیگر در نمودهایی چون وحدت در جهان‌بینی، وحدت در فرهنگ، بینش، معتقدات مذهبی، پرستش، آداب و سنن اجتماعی در حد يك ضرورت (امت واحده) بود.

برخی اقدامات از لحظاتی پس از رحلت پیامبر (ص) حلقه های اتصال میان مسلمانان را از هم گسست، این روند توسط اشخاص و جریان هایی با انگیزه های گوناگون ادامه یافت و حس واقعی مشترک امت واحده وجود خارجی خود را از دست داد. راه برطرف نمودن این آسیب، مناظره و گفت وگوهای اعتقادی و تاریخی عالمان - و نه عوام متعصب - در فضایی دوستانه است که موجب نزدیک شدن باورها به یکدیگر و در مواردی کشف حقایق خواهد شد. ماحصل این روند در امان ماندن جریان بیداری اسلامی از پراکندگی و استمرار حس امت واحده در میان اقشار مختلف و پیروان مذاهب گوناگون اسلامی است.

۴-۳- غفلت از اهمیت اجتماع و اتحاد در انجام برخی مناسک دینی

در راهبردهای وحدت بخش پیامبر (ص)، عبادات گروهی هم چون نماز جمعه، نماز جماعت و حج نقش بسیار مهمی در ایجاد هم گرایی دارند؛ در فضای معنوی گروهی ایده ها، تصورات و مفاهیم مذهبی در پیوند با علائق به عنوان ارزش ها، انگیزه ها، اهداف و جهان بینی های عاملین اجتماعی در ضمن کشش های آنان بروز می یابند و موجب تحکیم علائق اجتماعی در میان آنان می شوند. حضرت محمد (ص) از اوایل بعثت به همراه خدیجه (س) و علی (ع) نماز را با جماعت می خواند (طبری، بی تا: ۲/ ۲۱۳). امام صادق (ع) می فرماید: "همانا خداوند مردم را آفرید... و آنان را به اموری که مصلحت دین و دنیای آنها در آن است فرمان داد که از جمله آنها تشکیل يك اجتماع بزرگ با حضور مسلمانان از شرق و غرب عالم - در فریضه حج - بود تا یکدیگر را بشناسند..." (حر عاملی، ۱۳۸۲: ۱۱/ ۱۴).

برای حفظ امنیت اجتماع کنندگان، بر امنیت مکان های مقدسی هم چون مساجد و کعبه تاکید شد، چنان که خداوند می فرماید: "و آنگاه که کعبه را محل اجتماع و جایگاه امن مردم قرار دادیم" (بقره، ۱۲۵). تأکید خداوند متعال بر دو واژه امنیت و ناس (مردم) نظر برخی متفکران را به خود جلب نموده است؛ از جمله این دیدگاه مطرح شده است که: "فضل خدا شامل تمام مردم است که کعبه را مثابة للناس قرار داده و نه برای عرب تنها و قبیله قریش فقط" (ابن عربی، ۱۹۶۷: ۳۸/۱).

تضعیف روحیه معنوی و بی توجهی به اصل همبستگی در مکان های مقدس و در هنگام انجام مناسک عبادی به تدریج فرهنگ اتحاد و هم دلی را در میان مسلمانان کم رنگ نمود و حتی گاه این مکان ها به فضایی برای ظهور اختلافات قومی و برخی تنگ نظری ها تبدیل گردید. زدودن این آسیب نیازمند تغییر رویه برخی عالمان و هم چنین تعدادی از دولت ها می باشد. رفع این معضل موجب می شود که از این پتانسیل بی نظیر که خداوند برای مسلمانان طراحی نموده است بهترین بهره برداری در راستای آگاه نمودن مسلمانان نسبت به شرایط هر عصر و همکاری آنان با یکدیگر به عمل آید.

۴-۴- مخالفت با حقوق مشترك و کرامت انسانی

یکی از اساسی ترین راهبردهای وحدت بخش پیامبر (ص) برای هم دلی مسلمانان با یکدیگر، طرح حقوق مشترك برای آنها بود؛ در آیات متعددی در قرآن به حقوق انسان ها اشاره شده است از قبیل حق حیات انسان ها، حق برخورداری از نعمات الهی، حق امنیت و آرامش، حق برابری در برابر قوانین و موارد دیگر است. از جمله اقدامات ایشان در این راستا انعقاد پیمانی برای وحدت مهاجر و انصار پس از ورود به مدینه بود (ابن هشام، ۱۳۷۵: ۲/ ۹۴). در جریان عقد برادری (مواخات) میان مهاجرین - از اعراب عدنانی - و انصار - از اعراب قحطانی - رسول خدا (ص) فرمود: "در راه خدا دو تا دو تا با هم برادری کنید" (بلاذری، ۱۴۲۴: ۱/ ۳۱۸)، در نتیجه در کوتاه مدت و به نحو شگرفی کینه های دیرینه کنار گذاشته شد. ایشان پس از تصرف مکه فرمود: "ای گروه قریش، خدا در پرتو اسلام نخوت و غرور و فخر فروشی جاهلیت به آباء و اجداد را از بین برد، انسان ها همگی از آدم اند و آدم نیز از خاک برگرفته شده است" (سقا؛ الایبیری و شلیبی، ۱۳۶۳: ۸۸۴).

پیامبر (ص) برای حفظ حقوق پیروان اهل کتاب نیز اقدام نمود؛ در مورد پیمان با مسیحیان فرمود: "... به هر حال من متعهدم که دورترین افراد مسیحی را در مرزهای خودم با سواران و پیادگان و تمام نیرو و سلاح و پیروان مسلمان خودم ... حفظ کنم و ایشان را مورد حمایت قرار دهم... و آنان را در ذمه و میثاق و امان خود قرار دهم از هر آزار و رنج و سختی و ناخوشایند حفظ کنم..."

(حمیدالله، ۱۳۷۷: ۲۳۹-۲۳۷)؛ هم‌چنین پس از ورود به مدینه با یهودیان بر اساس تعهد آنان به عدم خیانت به مسلمانان پیمانی منعقد نمود (۲) که بر اساس برخی مفاد آن امنیت جان و مال و دیگر حقوق آنان تضمین گردید (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۹/۱۱۰). آسیب ایجاد تفرقه به علت تضییع حقوق که توسط آن حضرت از جامعه ایمانی کنار زده شد پس از رحلتشان احیا و حتی تشدید گردید؛ حقوق و کرامت بسیاری از مسلمانان حتی خاندان اهل بیت (ع) مورد تعدی قرار گرفت. متأسفانه آثار این نگرش هنوز در برخی جوامع اسلامی دیده می‌شود که حقوق برخی از مسلمانان با بهانه‌های گوناگون نادیده و گاه پایمال می‌شود؛ این مسئله در دوران معاصر لطامات جبران‌ناپذیری بر جریان بیداری اسلامی وارد کرده است و بدون تردید باید نسبت به این نگرش ناپسند تحقیر و پایمال کردن حقوق برخی مسلمانان ارشاد لازم انجام شود.

۴-۵- رها نمودن آموزه‌ها و افکار تربیتی وحدت محور

از راهبردهای مهم وحدت محور پیامبر اکرم (ص) آموزش اهمیت وحدت و مبارزه قاطع با برخی افکار متحجر و رسومات جاهلی بود که موجب تفرقه و دشمنی میان جامعه می‌شد. طرح آموزش‌های مناسب در همه ابعاد از جمله نکوهش مجادله و اختلاف برای کوچک‌ترین واحد اجتماعی یعنی خانواده تا کل جامعه در همین راستا بود؛ این نکته ظریف مورد توجه برخی از نویسندگان غربی قرار گرفته است (۳) چنان‌که توماس کارلایل محقق انگلیسی می‌گوید: "محمد (ص) قوانین مدنی و اخلاقی را عرضه کرد تا وحشی‌گری و دد منشی را براندازد و بی‌قانونی و هرج و مرج را با نظم و تمدن جایگزین سازد" (به نقل از: صمیمی، ۱۳۸۲: ۳۴۸). ایشان در هنگام فتح مکه فرمود: "هیچ عربی را بر عجمی و هیچ عجمی را بر عربی جز پرهیزکاری برتری نیست" (یعقوبی، ۱۳۷۳: ۲/۱۱۰)؛ در آخرین لحظات عمرش در حالی که با کمک علی (ع) و فضل بن عباس به مسجد وارد شد در بخشی از سخنان خود چنین فرمود: "شما بر من وارد می‌شوید و من از این نگران نیستم که شما مشرک شوید ولی نگران دنیای شما هستم که بر سر آن با هم رقابت و کشمکش کنید" (ابن سعد، ۱۴۰۵: ۲/۲۳۹).

آن‌چه موجب نگرانی آن حضرت بود به سرعت اتفاق افتاد و در مدت کوتاهی آسیب رقابت به‌خاطر ریاست، اختلاف میان مسلمانان را شعله‌ور نمود؛ کار به جایی رسید که آن‌ها ریختن خون یکدیگر را مباح دانسته و گاه آن‌را تکلیفی دینی تلقی نمودند. در برخی موارد جریان‌هایی که بنام بیداری اسلامی به راه افتاد گاه در رقابت برخی اشخاص یا گروه‌ها برای مناصب دنیوی دچار آسیب‌های جبران‌ناپذیر گردید و منتج به ناامیدی مردم گردید؛ برای رفع این آسیب ضرورت دارد همه فرهیختگان و دانشمندان با فرهنگ‌سازی مناسب آموزه‌های وحدت‌آفرین قرآنی و نبوی را به همگان و به‌خصوص نسل جوان بیاموزند و از انتشار آموزه‌های تفرقه‌آمیز که در بسیاری موارد ریشه دنیوی دارد جدا اجتناب نمایند.

۴-۶- رها نمودن شیوه جذب توأم با بخشش و اخلاق اسلامی

بخش مهمی از راهبرد اتحاد امت اسلامی در سایه رهبری پیامبر (ص) از طریق جاذبه اخلاقی و رفتاری ایشان بود، چنان‌که در قرآن آمده است: "رحمت خداوند تو را با مردم خوشخوی گردانید و اگر سخت‌دل بودی مردم از اطراف تو متفرق می‌شدند پس چون امت بد کنند از آنان درگذر و از خدا بر آنها طلب آموزش کن" (آل عمران، ۱۵۹).

ذکر ابعاد مهربانی و آثار گذشت آن حضرت بسیار مفصل است و تنها به نقل چند مورد اکتفا می‌شود، از جمله پس از فتح مکه از آزارکنندگان بی‌رحم نسبت به خود و مسلمانان انتقام نگرفت حتی هیچ آسیبی به (هند) مادر معاویه و (وحشی) که عمویش حمزه را مقتول و تکه تکه کرده بودند، نرساند (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۲/۲۵۲). قدرت تحمل، محبت، گذشت وی چنان بود که وقتی یارانش تقاضا کردند قبیله ثقیف را نفرین کند، فرمود: "خدایا ثقیف را هدایت فرما و آنان را در زمره ما درآور" (واقعی، ۱۴۰۹: ۳/۹۳۷)؛ هم‌چنین فرمود: "اسلام دینی متعادل است در انجام دستورات آن با مدارا رفتار کنید" (ابن اثیر، بی‌تا: ۱/۱۴۸)، خطاب به مشرکان نیز فرمود: "من تنها برای رحمت مبعوث شده‌ام" (کلینی، ۱۳۶۵: ۵/۴۹۴).

آسیب مهم در جهان اسلام غفلت حاکمان، بزرگان وعامه مردم از این سیره اخلاقی پیامبر اکرم (ص) است و نتیجه آن خشونت و بدگمانی آنان نسبت به هم و تداوم اختلافات میان ملت های مسلمان است. راه حل مناسب برای برطرف کردن یا کاهش این آسیب، تقویت اخلاق اسلامی و روح محبت، مهربانی و بخشیدن یکدیگر در جوامع اسلامی است تا تنش ها و اختلافات در جامعه کاهش یافته و همدلی آنان تحکیم گردد.

۴-۷- فراهم نکردن زمینه های فکری وحدت بخش

در عصر نبوی به سبب حضور ایشان در جامعه، مجادلات فکری و برداشت های متفاوت اصحاب از آیات قرآن و کلام ایشان وجود نداشت، البته اشتغال اصحاب به زندگی سخت روزمره و گرفتاری آنان در جنگ ها و مواجهه با دشمنان خارجی نیز موجب تمرکزشان بر امور دفاعی شده بود (عبدالرزاق، ۱۳۶۳ق: ۱۴۹-۱۴۷؛ البهی، ۱۹۷۲م: ۳۱؛ سبحانی، ۱۴۱۱ق: ۱، ۴۸)؛ آنچه مهم است فرقه گرایی در میان مسلمانان عصر رسول خدا (ص) به صورت متعارف آن وجود خارجی نداشته است.

فضای استماع و ایمان دینی همراه با تسلیم در برابر گفتار و رهنمودهای پیامبر (ص) به ویژه درباره معارف کلامی و اصول اعتقادی (زنجانی، ۱۴۱۷ق: ۱۳؛ اشعری، ۱۴۰۵ق: مقدمه محقق؛ فیاض العلوانی، ۱۹۸۷م: ۴۸)؛ نیز در فقدان حضور ایشان از میان جامعه اسلامی رخت برپست (۴)؛ قرائت ها و تفسیرهای مختلف و گاه متضاد از دین، میدان داری برخی عالمان درباری و یا عالم نماها و از همه مهم تر کنارگذاشتن امامان معصوم (ع) از رهبری فکری و سیاسی جامعه به رواج این انحرافات و اختلافات فکری دامن زد.

این معضل در طول تاریخ اسلام و حتی در حال حاضر از مهم ترین عوامل آسیب دهنده به وحدت و مانعی مشهود در جریان بیداری اسلامی است؛ البته این مشکل آسیب زننده به وحدت با درایت و برنامه ریزی صحیح از حالت آسیب زایی خارج و به عامل ایجاد اتحاد بیشتر تبدیل خواهد شد. درواقع عقاید دینی و گرایش به آیین و مذهب خاص به جنبه فطری و طبیعی انسان و برادری طبیعی آسیب نمی زند و این نسبت میان همه انسان ها باقی بوده و غیرقابل سلب است (علیانسب و سرووند، تابستان ۱۴۰۰: ۲۱).

۴-۸- بی تفاوتی در نكوهش اختلاف و طرد اختلاف افکنان

پیامبر (ص) در کنار آموزه هایی که در هدایت انسان ها در مسیر ایجاد وحدت داشتند هم زمان به عوامل ایجادکننده تفرقه نیز پرداخته و برای رفعشان راهکارهایی ارائه کردند. اختلافات نژادی، جغرافیایی، شرایط زیستی و زیست محیطی و غیره در میان اجتماعات انسانی بستری برای برتری جویی برخی بر دیگران بوده است، به کلام دیگر تفاخرات قومی، نژادی و موارد دیگر بستری برای ابراز و ظهور اختلاف بوده است.

در راستای مبارزه با این قبیل نگرش ها پیامبر (ص) افرادی از قبیل زید بن حارثه را فرمانده سپاه اسلام و بلال حبشی را مؤذن قرار داد و از سلمان فارسی تجلیل نموده و فرمود: "همه شما از نسل آدم هستید و آدم از خاک است؛ عرب را بر عجم برتری نیست مگر به تقوایش" (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۱/ ۲۶۰). قرآن مجید با تاکید خاصی در این راستا می فرماید: "همانا گرامی ترین شما در نزد خداوند بانقواترین شماست" (حجرات، ۱۳)؛ پیامبر اکرم (ص) برای نهادینه کردن طرد تفاخرات ظاهری و نژادی فرمودند: "مسلمانان با هم برادرند و هیچ کس بر دیگری برتری ندارد، جز به تقوی" (هندی، ۱۹۸۵م: ۱۴۹/۱)؛ هم چنین ایشان فرمود: "مؤمنان با هم برادرند و خونشان برابر است و در برابر دشمن متحد و یکپارچه اند" (کلینی، ۱۳۸۵: ۴/ ۴۰۴). بدین سان آن حضرت با رفتار بدون تبعیض خود با اصحاب و نکوهش ریشه های تنش و تضاد میان پیروان خود تلاش نمودند تا زمینه بروز اختلافات را از میان ببرند. این روش برگرفته از کلام وحی بود که مخاطب خود را نژادها و دیگر عوامل ظاهری انسان ها قرار نداده است، به همین منظور در قرآن هیچ خطایی به صورت "یا ایها العرب" و "یا ایها القرشیون" وجود ندارد (مطهری، ۱۳۵۹: ص ۶۸).

آن حضرت هنگامی که از بنای مسجد ضرار که برای اختلاف و نفاق بنا شده بود اطلاع یافت چند تن از صحابه را احضار نمود و فرمود: "بروید و این مسجدی را که ستمگران ساخته اند از بیخ و بن بکنید و بسوزانید" (آیتی، ۱۳۶۶: ۶۳۶). بدینسان برخوردهای قاطع پیامبر (ص) مجالی به رشد بسترهای مخدوش کننده وحدت موجود در جامعه اسلامی نداد و تقوا به عنوان ملاک امتیاز حاکم

گردید؛ موضوعی که پس از ایشان تداوم نیافت و با گسترش فتوحات، تسلط اعراب بر دیگر سرزمین‌ها و احیای اشرافیت نژادی زمینه آسیب تبعیض علیه نومسلم‌انان غیرعرب فراهم گردید.

یکی از علل مهم آسیب‌های بی‌شمار اختلافات در جهان اسلام و انحراف در برخی جریان‌های بیداری اسلامی عدم اراده لازم برای ریشه‌کنی و مقابله با اختلافات از جانب برخی حکومت‌ها، علما و عناصر موثر در طول تاریخ اسلام و از جمله در دوران معاصر است حتی در موارد بسیار خود از عوامل اختلاف بوده‌اند. بدون تردید برای حل این مشکل نیازمند اراده واقعی و جدی از جانب این عوامل است و این مهم با تغییر باورها و عملکردی وحدت‌گرا قابل دسترسی هست.

پی‌نوشت‌ها

۱- از جمله در ایران عصر ساسانی تنها هفده سال پس از پادشاهی اردشیر، جنبش مانویان به اوج خود رسید که بیانگر ناخرسندی توده‌های مردم است؛ نهضت مزدک در اوایل سلطنت قباد نیز نشانه‌ای از ناراضی‌هایی بود که دوام حکومت مبتنی بر قشربندی اجتماعی را تحمل‌ناپذیر نشان می‌داد (زرین‌کوب، ۱۳۶۴: ۵۳۶). تفرقه در میان پیروان ادیان دیگر از قبیل مسیحیان و یهودیان نیز وجود داشت؛ فردی یهودی به امام علی (ع) گفت: هنوز پیامبرتان را دفن نکرده بودید که درباره‌اش اختلاف کردید؟ امام فرمود: شما یهودیان، هنوز پای‌تان پس از نجات از دریای نیل خشک نشده بود که به پیامبرتان گفتید: برای ما خدائی بساز، چنان‌چه بت‌پرستان خدای دارند و پیامبر شما گفت: شما مردمی نادانید (اعراف، ۱۳۸)؛ اما ما درباره‌آن چه که از او رسیده اختلاف کردیم (دیگران اختلاف افکندند) نه خود او (نهج‌البلاغه، ۱۳۸۵: حکمت ۳۱۷).

۲- از نظر برخی محققان "میثاق مدینه" فرمی از اتحاد یا فدراسیون (امت) میان ۸ قبیله مدینه و مهاجران مسلمان از مکه بود که در آن حقوق و وظیفه‌های هر شهروند و چگونگی رابطه‌های میان گروه‌های گوناگون (مسلمانان، یهودیان و دیگر اهل کتاب) مشخص شده بود (Esposito, ۱۹۹۸: ۱۷).

۳- برخی از محققان غربی موفقیت‌های مسلمانان در قرون بعد از نیز از تعالیم پیامبر (ص) می‌دانند، در این راستا چنین گفته شده است: "طی پنج قرن از لحاظ نیرو، نظم، بسط قلمرو حکومت، تصفیه اخلاق و رفتار، سطح زندگانی، وضع قوانین منصفانه انسانی و تساهل دینی، ادبیات، دانشوری، علم، طب و فلسفه پیشاهنگ جهان بودند" (دورانت، ۱۳۶۸: ج ۱، ص ۴۳۲).

۴- البته برخی از صاحب نظران، آغاز اختلافات را از لحظات پایانی حیات پیامبر (ص) و درخواست ایشان پس از به هوش آمدن برای آوردن قلم و دوات و جلوگیری از این درخواست به بهانه «حسبنا کتاب الله» دانسته‌اند، چرا که حتی به اعتراض برخی از صحابه حاضر در آن مجلس نیز توجهی نشد (ابن اثیر، ۱۳۸۵ق: ۲/۳۷۰؛ شهرستانی، ۱۳۶۳: ۱/۲۹)؛ این جریان به تفصیل توسط صائب عبد الحمید، ۱۴۱۷ق: ۲۴۰ - ۲۳۵ مورد بحث قرار گرفته است؛ برخی از صاحب نظران نیز این واقعه را زمینه‌ساز مشکلاتی دیگر نظیر منع کتابت حدیث، ایجاد سنت موازی در برابر سنت پیامبر و اجتهاد در برابر نص دانسته‌اند (شرف الدین، ۱۳۵۱: ۱۸۰-۱۷۰).

نتیجه

ظهور جریان بیداری اسلامی در دوران معاصر به تدریج و بر اثر عوامل درونی و بیرونی مختلفی شکل گرفت. برخی از مهم‌ترین این عوامل عبارت بودند از ظلم، بی‌عدالتی، فساد و تبعیض سران و حاکمان کشورهای اسلامی، جریحه‌دار شدن عزت، کرامت انسانی و غرور ملت‌های مسلمان، غارت و چپاول ثروت و دارایی آنان. شاخصه اصلی این جریان بازگشت به اسلام و محور قراردادن تفکرات و آموزه‌های این دین برای رهایی از وضعیت نامطلوب موجود و دستیابی به شرایط مناسب بوده است؛ اما آنچه در عرصه‌های میدانی اتفاق افتاد گاه در تطابق با این آرمان‌ها قرار نداشت و به سبب برخی نفوذهای خارجی و عوامل وابسته یا ناآگاه داخلی عملاً بیداری محقق نشد؛ به نظر می‌رسد ضرورت دارد این موضوع از ابعاد مختلف مورد بررسی و خصوصاً آسیب‌شناسی قرار گیرد تا بتوان عوامل محل در بیداری اسلامی را مورد شناسایی قرار داد و در آینده جریان بیداری اسلامی از تکرارشان جلوگیری نمود.

یکی از مهم ترین عوامل آسیب زا ایجاد تفرقه و اختلاف در میان مسلمانان بوده است که با توجه جایگاه بی بدیل رسول گرامی اسلام در میان همه مسلمانان این موضوع می تواند با محوریت آموزه های ایشان انجام پذیرد.

از آنجا که دعوت جهانی پیامبر (ص) برای همه زمان ها و مکان ها بود لذا آرمان ها و اهداف ایشان در تمامی ابعاد از جمله وحدت اسلامی در ظرف محدود زمانی و مکانی خاص قرار نمی گیرد. در فرهنگ همه جوامع اسلامی علیرغم اختلافات و پراکندگی هایی که در طول تاریخ به وجود آمد، بن مایه های وحدت به شکلی کاملاً ملموس وجود دارد؛ برخی از متفکران و دلسوزان جهان اسلام در قرون اخیر با استناد به همین موضوع و با توجه به اهتمام پیامبر (ص) در حفظ وحدت مسلمین قضیه وحدت جهان اسلام را به عنوان اولین و مهم ترین مسئله ملل اسلامی پیگیری کرده اند. در واقع چنانچه استراتژی پیامبر (ص) در پی ریزی مناسب وحدت در فرهنگ اسلامی انجام نمی پذیرفت اکنون هیچ نشانه ای و حتی زمینه ای برای آن در جوامع کنونی مسلمان قابل تصور نبود. به کلام دیگر چنانچه مسلمانان به حقیقت جودی خویش و به فرهنگ غنی اسلامی خویش توجه نمایند از فاصله های نژادی، فرقه ای، منطقه ای، حزبی و غیره فاصله گرفته و تحت راهبردهای این فرهنگ به یکدیگر نزدیک می شوند و تحقق این موضوع شرط لازم در موفقیت جریان بیداری اسلامی است.

فهرست منابع

- ۱- قرآن کریم
- ۲- نهج البلاغه امیرالمؤمنین علی(ع). ۱۳۸۵. تحقیق و ترجمه محمد دشتی. قم: پیام عدالت.
- ۳- الألوسی البغدادي، محمود. ۱۳۱۴ق. بلوغ الأرب في معرفه أحوال العرب. مصر: دارالكتاب المصري.
- ۴- آیتی، محمدابراهیم. ۱۳۶۶. تاریخ پیامبر اسلام. تهران: دانشگاه تهران.
- ۵- ابن اثیر، علی بن ابی‌الکریم. بی‌تا. اسدالغابه في معرفه الصحابه. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ۶- ابن اثیر، علی بن ابی‌الکریم. ۱۳۸۵ق. الکامل في التاریخ. بیروت: دار صادر.
- ۷- ابن سعد، محمد. ۱۴۰۵ق. الطبقات الكبرى. بیروت: دار صادر.
- ۸- ابن عبدربه، شهاب‌الدین احمد. ۱۹۸۶م. العقد الفريد. بی‌جا: دار و مکتبه الهلال.
- ۹- ابن عربی، ابوبکر محمد بن عبدالله. ۱۹۶۷م. احکام القرآن. تحقیق علی محمد البجاوی. قاهره: عیسی البابي الحلبي و شرکاه.
- ۱۰- ابن کثیر، ابوالفداء (۱۴۰۹ق). البدایه و النهایه، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ۱۱- ابن هشام، عبدالملک، السیره النبویه (۱۳۷۵ق). تحقیق مصطفی سقا و دیگران، مصر: مطبعة مصطفى البابي الحلبي.
- ۱۲- اشعری، ابوالحسن. ۱۴۰۵ق. مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلیین. تحقیق محمد محیی‌الدین عبد الحمید. قاهره: المکتبه- النهضة المصریه.
- ۱۳- افتخاری، اصغر. ۱۳۹۱. بیداری اسلامی در نظر و عمل. تهران: دانشگاه امام صادق(ع).
- ۱۴- البهی، محمد. ۱۹۷۲م. الجانب الاهی من التفكير الاسلامی. دمشق: دار الفکر.
- ۱۵- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۴۲۴ق). انساب الاشراف، تحقیق سهیل زکار و ریاض زکلی، بیروت: دارالفکر.
- ۱۶- بلاشر، رژی. ۱۳۶۳. تاریخ ادبیات عرب. ترجمه آذرتاش آذرنوش. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ۱۷- پژوهنده، محمدحسین. ۱۳۸۶. آسیب‌شناسی وحدت اسلامی، نشریه پژوهش‌های اجتماعی اسلامی. ش ۶۷-۶۸.
- ۱۸- جمال فرزندی وحی، الهام جلیلیان و سمیه محقق. ۱۳۹۹. سیره پیامبر(ص) و ائمه اطهار(ع) در تحکیم وحدت امت اسلامی. نشریه فصلنامه تخصصی حسنا، ش ۲۹-۳۰.
- ۱۹- جمالی زاده، احمد. پاییز و زمستان ۱۳۸۶. آسیب‌شناسی اخلاقی وحدت در سیره نبوی. مشکوة. شماره ۹۶ و ۹۷.
- ۲۰- حر عاملی، محمد بن حسن. ۱۳۸۲. وسائل الشیعه. قم: مؤسسه آل‌البیت لاحیاء التراث.
- ۲۱- حسینی، سیدحسین. فروردین ۱۳۸۹. وحدت اسلامی و راهکارهای سیاسی - فرهنگی پیامبر اکرم(ص). فصلنامه معرفت. ش ۳۳.
- ۲۲- حمیدالله، محمد. ۱۳۷۷. نامه‌ها و پیمان‌های سیاسی حضرت محمد(ص) و اسناد صدر اسلام. ترجمه محمد حسینی. تهران: سروش.
- ۲۳- خزایی، حسین. ۱۳۸۶. وحدت و انسجام در سیره تربیتی پیامبر. نشریه زمانه. ش ۶۳.
- ۲۴- دورانت، ویل. ۱۳۶۸. تاریخ تمدن. ترجمه ابوطالب صارمی و دیگران. تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- ۲۵- دین‌پرور، سیدجمال‌الدین و جمعی از نویسندگان بنیاد نهج‌البلاغه. ۱۳۹۴. دانشنامه نهج‌البلاغه. تهران: سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی.
- ۲۶- رازینی، علی. ۱۳۸۶. پژوهشی پیرامون مفردات قرآن. تهران: دفتر پژوهش و نشر سهروردی.
- ۲۷- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. بی‌تا. المفردات في غریب الفاظ القرآن. بیروت: دارالمعرفه.
- ۲۸- رهنمایی، سیداحمد. پاییز ۱۳۷۸. آسیب‌شناسی فرهنگی. مجله معرفت. شماره ۳۰.

- ۲۹- زرین کوب، عبدالحسین. ۱۳۶۴. تاریخ مردم ایران قبل از اسلام. تهران: امیرکبیر.
- ۳۰- سبحانی، جعفر. ۱۴۱۱ق. بحوث فی الملل و النحل. بیروت: الدار الاسلامیه.
- ۳۱- زنجانی، فضل الله. ۱۴۱۷ق. تاریخ علم الکلام فی الاسلام. مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی.
- ۳۲- سقا، مصطفی، الابیاری، ابراهیم شلی، عبدالحفطی. ۱۳۶۳. سیره النبویه لابن هشام. قم: مهر.
- ۳۳- شرف الدین، عبدالحسین. ۱۳۵۱. اجتهاد در مقابل نص. ترجمه علی دوانی. تهران: کتابخانه بزرگ اسلامی.
- ۳۴- شهرستانی، محمد بن عبدالکریم. ۱۳۶۳. الملل و النحل. تحقیق محمد بن فتح بدران. چاپ سوم. قم: شریف رضی.
- ۳۵- صائب، عبد الحمید. ۱۴۱۷ق. تاریخ الاسلام الثقافی و السیاسی. قم: مرکز الغدیر للدراسات الاسلامیه.
- ۳۶- صمیمی، مینو. ۱۳۸۲. محمد(ص) در اروپا. ترجمه عباس مهرپویا. تهران: اطلاعات.
- ۳۷- طبری، محمد بن جریر. بی تا. تاریخ الامم و الملوک (تاریخ طبری). تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم. بیروت: دارسودان.
- ۳۸- فیاض العلوانی، طه جابر. ۱۹۸۷م. ادب الاختلاف فی الاسلام. فیرجینیا: المعهد العالمی للفکر الإسلامی.
- ۳۹- عبدالرزاق، مصطفی. ۱۳۶۳ق. تمهید لتاریخ الفلسفة الاسلامیه. قاهره: مكتبة الثقافة الدينية.
- ۴۰- علی، جواد. ۱۳۶۷. تاریخ مفصل عرب قبل از اسلام. ترجمه محمدحسین زمانی. بابل: کتابسرای باب بابل.
- ۴۱- علیانسیب، سید ضیاء الدین و سرووند، اکرم. تابستان ۱۴۰۰. مستندات قرآنی بیداری جامعه بشری بر مبنای فطری بودن وحدت. مطالعات بیداری اسلامی. سال دهم. ش ۲ (پیاپی ۲۰).
- ۴۲- عمید، حسن. ۱۳۷۷. فرهنگ عمید. تهران: امیرکبیر.
- ۴۳- کلینی، محمد بن یعقوب. ۱۳۶۵. الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- ۴۴- گرانپایه، بهروز. ۱۳۷۷. فرهنگ و جامعه. تهران: شریف.
- ۴۵- لمان، نرمان. ۱۳۵۲. اصول روان شناسی. ترجمه محمود ساعتچی. تهران: امیرکبیر.
- ۴۶- مجلسی، محمدباقر. ۱۴۰۳ق. بحارالانوار. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ۴۷- مصطفوی، حسن. ۱۳۶۸. التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ۴۸- مطهری، مرتضی. ۱۳۵۹. خدمات متقابل اسلام و ایران. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ۴۹- معین، محمد. ۱۳۶۰. فرهنگ معین. تهران: امیرکبیر.
- ۵۰- مقرئ فیومی، احمد بن محمد بن علی. ۱۳۹۷ق. الطبعة الثانية. قاهره: دارالمعارف.
- ۵۱- موثقی، احمد. ۱۳۷۰. استراتژی وحدت در اندیشه سیاسی اسلام. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- ۵۲- واقدی، محمد بن عمر. ۱۴۰۹ق. المغازی. تحقیق مارسدن جونز. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- ۵۳- هندی، علاء الدین. ۱۹۸۵م. کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال. بیروت: مؤسسه الرساله.
- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب. ۱۳۷۳. تاریخ یعقوبی. قم: منشورات الشریف الرضی.
- Esposito, John ۱۹۹۸. Islam: The Straight Path. Oxford University Press.